

ההביטט והגומחה: על אקולוגיה של ספרות מאת אבידב ליפסקר. תשע"ט. אוניברסיטת בר אילן.

מיכל ארבל
אוניברסיטת תל אביב

ספרו של אבידב ליפסקר, *אקולוגיה של ספרות*, מהלך בגדולות במובן הטוב של המושג: הוא מבקש להציע שיטה מקיפה וחדשה של חשיבה על הפעילות הספרותית. פרקו הראשון של הספר, "השיח של המודרניזם על ההיסטוריה של הספרות", מאפיין את דרך כתיבתם ה"חסלנית" של המודרניסטים בבואם לתאר עצמם במניפסטים וביצירותיהם המטא-פואטיות. מתוך תפיסה היסטוריוגרפית דיאכרונית, שעיקרה מאבקים בין כוחות מתחלפים, ומתוך הישענות על מושג ההתקדמות, המודרניסטים מנסחים את עצמם כנתונים במאבק בין יוצרים וסגנונות אמנותיים דומיננטיים, שבו הם מביסים ומסלקים את אלה שקדמו להם. זו היסטוריה של מלחמות ושל גברים גיבורים, התופסים זה את מקומו של זה תוך דה-לגיטימציה מוחלטת של אלו שקדמו להם: "סימבוליזם – כאנטי-נטורליזם; אקספרסיוניזם – כאנטי-אימפרסיוניזם וכאנטי-סימבוליזם; קוביזם – כאנטי-פיגורטיביות; פוטוריזם – כאנטי-קלסיות ואנטי-רומנטיות" (20). ליפסקר מצביע על כך שהרטוריקה החסלנית אפיינה גם את השיח הביקורתי של השירה העברית בשנות העשרים והשלושים. היא התבססה על התפיסה הפופולרית של החיים הספרותיים כמתרחשים במרחב התרבותי של "הרפובליקה הספרותית", "אשר לפיה תהליכים מכריעים נקבעים על בסיס תמרון מצבים ספרותיים כאילו היו מצבים סוציו-פוליטיים והכוונתם אל מטרות מוגדרות על פי אינטרסים חברתיים, כלכליים ופוליטיים" (25).

התפיסה ההיסטוריוגרפית של "הרפובליקה הספרותית" השתמשה בלשון אשר "שאלה את מושגיה משדה מאבק אגרסיבי, בצורה של סיפר ביקורתי על התנצחות והתמודדות בין מחנות עוינים, על חיסול יריבים ועל שליטה בצומתי תרבות, כאילו היו אלה מרחבים גאוגרפיים או נכסים כלכליים" (28). לעמדת ליפסקר, קריאה היסטורית תהליכית מעין זו, גם אם היא משוכללת על ידי המשגה פורמליסטית, מונעת הבנה מורכבת, מלאה ושיטתית של השדה הספרותי: הקריאה "התמקדה בסופו של דבר בארגון היררכי של תופעות לפי 'חשיבותן' ו'ערכן' האסתטי, והחשיכה אזורי התרחשות ספרותיים משמעותיים, שיש להם חשיבות להבנת התופעות שעליהן ביקשה לזרוע אור בשיח על הרפובליקה הספרותית. בהבלטת הרצף הדיאכרוני של שיאים הגמוניים היא מדלגת על מלאות החיים הסינכרוניים של אותו סגנון, המכונה בפיה הגמוני, סגנון החי בתוך מערכת מסועפת עם 'אזורי שוליים' שיש להם חשיבות רבה להבנת הפורמציה של עצמו[...]" (30). כנגד המודל ההיסטוריוגרפי הדיאכרוני של מאבקים בין הגמוניות מתחלפות, ליפסקר מציע צורת מחשבה אקולוגית על הספרות, הנסמכת על תיאוריית "האקולוגיה של הרוח" של ויליאם בייטסון משנות ה-40 וה-50 של המאה העשרים. ליפסקר מציע יישום מעניין ופורה ביותר של התיאוריה של בייטסון לשיח הספרותי; והוא מתמקד בעיקר בשני מושגים: ההביטט והגומחה. ההביטט, או בית הגידול, הוא תנאי הסביבה החומרניים והאקלים התרבותי; ואילו "גומחה ספרותית" היא שורה של תכונות שפיתח פרט אחד או קבוצת פרטים בהביטט ספרותי" (113); עניינה הוא ניצול

משאבי ההביטט. וכך, לדוגמה, "בית הגידול הספרותי הכפרי המודרני, בארץ ישראל של שנות השלושים, אוכלס בידי פרטים שהיגרו מבתי גידול עירוניים באירופה (בעיקר מזרח אירופה). בית גידול הוא 'ערש תרבותי' ולא דווקא טריטוריה גיאוגרפית או מדינית. זיקות ספרותיות ותרבותיות מגדירות בתי גידול במונחים דה-טריטוריאליים: בית גידול של יוצא בית מדרש, של בוגר גימנסיה כללית, של משכיל, של תרבות העיר בגליציה או של חבר בקהילה צפון אפריקנית" (115). בהמשך לכך, "הגומחה הספרותית – שאינה מקום אלא 'מיומנויות בזיקה אל מקום' – מפרקת את המושג המעורפל של 'סביבה ספרותית'" (120). כך למשל מערכת היחסים האישית הסימביוטית "שאקספרסיוניסטים קיימו עם פוטוריסטים, מרחיבה את מצע המשאבים שלהם בהשוואה לפרטים דומים באותו בית גידול" (118). בדוגמה נוספת מתוארת הגומחה האקולוגית של כתב העת *מכאן ואילך* בפריז ובברלין, שיוצרו הם מהגרים ישראלים הכותבים עברית, "החותרת לשחזר את הגומחה האבודה של 'ספרות דיאספורית'; ו"יחודם של יוצרים אלה מוגדר ביכולתם לייצר גומחה אקולוגית שההביטט שלה הוא תרבותי אקלימי ולא גיאוגרפי" (122).

הפרק השני בספר מציג את מוצא השיח האקולוגי על התרבות ומפרט את תובנותיו של בייטסון, ואילו הפרק השלישי מציג את יישומם של עקרונות אלה לשיח על הספרות. המעבר מן הטרמינולוגיה ההיסטוריוגרפית המוכרת לגבי הספרות (מושגים כגון מרד, השפעה, יוצר או סגנון דומיננטיים, חילופי דורות וכולי) לשפה חדשה לגמרי, המדברת על סימטריה של סגמנטים לטראליים (צדיים) לעומת סימטריה סריאלית היררכית, התפלגות סימטרית והתפלגות משלימה, אינה פשוטה. אודה ולא אבוש, התגובה הראשונה שלי הייתה של מבוכה – האם באמת צריך את כל המושגים הזרים הללו, שקצת קשה לסגל, כדי להבין התרחשות ספרותית תרבותית? ואולם, רכישה, ולו גם חלקית, של שפה חדשה, מרחיבה את התודעה באופן משמעותי ביותר. תת הפרק הקצר, העוסק בהחלתם של מושגי היסוד של השיח האקולוגי על הספרות, מראה עד כמה התיאוריה שמציע ליפסקר להבנת התופעה הנקראת ספרות חשובה וסיסטמית, מדויקת וגמישה, ומהווה הרחבה ושכלול חשובים ביותר של המחשבה על ספרות.

עם זאת, תוך כדי הקריאה עולות תהיות. כך לדוגמה, הדיון מעלה שאלה לגבי יחסי היקבעות בין מרחב אקולוגי למבנה ספרותי: "האם, למשל, חברה שבטית מדברית קדומה (נוודת) נוטה 'מטבעה' להעמיד סימטריות לטראליות בעוד סביבה אורבאנית לא-שבטית (סטטית) נוטה לייצר טקסטים או מבעים סריאליים?" (87). נראה לי כי השאלה גולשת לערפל המושגי האופף את ההבחנה בין "תרבות" ל"טבע"; והלוא בשני המקרים, גם בנוודות המדברית וגם באורבניות מדובר בתרבות אנושית, והיובש המדברי אינו בהכרח הגורם המכריע את סגנון השירה. נוסף על כך, העמדה האנטי-חסלנית, שבעיני יש לה ערך גדול מאוד, גם אינטלקטואלי וגם אתי, איננה נטולת בעיות. האם השיח האקולוגי על הספרות איננו חסלני אף הוא כלפי שיח המאבקים הדיאכרוני? מצד אחד, השיח האקולוגי מוצג כמכיל הכול: "יתרונה של ההבניה האקולוגית של השיח הספרותי מההבניה של השיח הסוציו-ספרותי או של השיח הפואטי-התיאורי הוא בכך שהיא מעמידה מעטפת הכוללת את כל צורות השיח האלה: האסכולה הביוגרפית, האסכולה הסוציו-ספרותית והאסכולה הפואטית-התיאורית. השיח האקולוגי מציע סוג של דיבור, המביא בחשבון את כל המיומנויות (הביוגרפיות, הסוציולוגיות והפואטיות-האסתטיות) כפועלות במסגרת מובנית, כמתן מובן מקושר לכל ההיבטים הללו שנתפסו כנבדלים זה מזה פחות או יותר" (123). מצד שני, סמוך לכך נטען כי "הדרת יוצרים שוליים מתוך אי-החשבתם גוררת תמיד את מבקרי הספרות לעדכון מפות ההיררכיה ההיסטוריוגרפיות

שלהם, אשר בהם 'מתגלה' לפתע יוצר 'חשוב' שאותו הם מבקשים לקדם במניפולציות פסבדו-מדעיות אל חזית הקנון הספרותי. כאלו היו למשל המהלכים ההיסטוריוגרפיים שביקשו להציג יוצרים כמו אברהם בן יצחק, דוד פוגל, יעקב שבתאי כמחוללי חדשנות של דורם בשעה שהם תוצאתה האקלימית" (124). יוצא מכך, שהאסכולה ההיסטוריוגרפית של "הרפובליקה הספרותית" פשוט טועה. ייתכן שלא ניתן להיפטר מן הסיפור העתיק על גיבורים המחסלים זה את זה; אולי בשל כך גם כל הסופרים והמשוררים הנדונים בחיבור הם גברים. אבל, ייתכן שהדרתה של האסכולה החסלנית הכרחית למבט האקולוגי, שהרי הוא מחויב להשעיה גמורה של הערך הספרותי: אין ערך גבוה המסמן סופרת גאונה וחדשנית וערך נמוך המסמן סופרת פחותה ואפיגונית, כשם שהאזוב המצוי בהרי ירושלים אינו טוב יותר מן הארז שבלבנון או פחות ממנו. היבט מרכזי זה בתוך המבט האקולוגי על הספרות מאוד קשה. ייחודו וערכו של הסובייקט היוצר, החד-פעמי, נמחק. האם היצירה של יעקב שבתאי, שעוררה התעניינות והערכה חריגות בעולם התרבותי בו הוא חי, היא אך תוצאה אקלימית? מדוע סופרות וסופרים אחרים, שגומחותיהם קרובות מאוד לגומחתו, לא זכו לכך? מדוע לא היכה הברק גם בהם ובהן? יצירות ספרות מסוימות אהובות, משגיבות, מרגשות, מטלטלות ומניעות שינויים תודעתיים יותר מאחרות. ברי שחיוני לתארן לא כתופעות מבודדות אלא בתוך ההביטט התרבותי שלהן – בזאת ספרו של ליפסקר משכנע לחלוטין, והמתודה שהוא מציע פורצת דרך, יעילה ומבריקה. ואולם, בעיני לא ניתן לוותר על המחשבה המקבילה והלא קומפטיבילית (חסרת התאימות), המחשבה על אודות כוחו היוצר של הסובייקט כמו גם על אודות הערך האסתטי של יצירות הספרות.

הפרק הרביעי והמסיים מציע שלוש קריאות אקולוגיות בספרות העברית. הספר, שיש בו יסוד תיאורטי מופשט, הוא בה בעת גם ספר אישי, במובן זה שהוא מנסח את המתודה שהובילה את מחקריו של ליפסקר עד כה. בהקדמה ליפסקר מציין כי בשלוש המונוגרפיות שחיבר תיאר "אסטרטגיות פואטיות מובהקות לתקופה, כדרך שמשוררי השוליים הפעילו אותן כשגישו את דרכם אל לבו של הקנון הספרותי" (9); ולא רק השוליים דובבו, אלא גם הסביבה: "ברקע חיבור זה מונחת נטייה עיונית מובהקת לכל מחקריי בספרות העברית: לייחס ערך רב לחומרי הסביבה החומרית שבתוכה נכתבים טקסטים וכן לחומרים הממשיים שמהם הטקסט נעשה מדיבור לכתב" (11). שלושת הדיונים – "הסיפור המומצא על מרד ברדיצ'בסקי ו'הצעירים' והאקולוגיה הספרותית שלו" (147), "אקולוגיה של תרבות יהודית בסביבה מתבוללת בסיפורת של אהרן אפלפלד" (179) ו"בזוגות, או חדא בדרא, אקלים של זוגות במחשבה ההיסטוריוגרפית על הספרות העברית בכלל ועל עגנון והזו בפרט" – מציעים פרשנויות מעניינות, רחבות מעוף ומחדשות, הנובעות כולן ממעיינה המתודולוגי הפורה של מחשבת האקולוגיה הספרותית. חתימתו של הספר בפרשנויות אלו חשובה ביותר, בבחינת נאה דורש ונאה מקיים.